

MAGOS ISTVÁN

A debreceni fűvész prédikátor

DIÓSZEGI SÁMUEL (1760–1813)

„Aki a hegynek tetején áll, szélesen kiterjedő
gyönyörű láthatárja vagyon annak...”

(D. S.)

Mintha jövőbe látóan saját magáról is mondta volna Diószegi a következőket: „Látjuk, hogy a tanult ember elmebeli táalentomival s tudományával szerzett magának érdemeket; az ő munkáji, írási halhatatlan nevet ígértek néki: ő megholt, s kevés idő múlva megholt az ő gondolkodásának módja, megholtak az ő vélekedési is; a világ az újakhoz ragaszkodott, a régi tudósról elfelejtkezett; hogy bételnék a Salamon szava: Mint a bolondnak, úgy a bölcsnek sem leszen emlékezete mindörökké.”¹

A *Fűvészkönyvek* ugyan még őrzik emlékezetét kevesekben, viszont prédikációi hamar feledésbe merültek. Már egy 19. századi értékelője is úgy ébresztette a fűvészt, hogy közben a „jelentéktelen prédikátort” temette.² Pedig a nyelvújítóként Arany János által is nagyra becsült író-tudós a botanikát prédikátori szolgálatába állította – mint elődei, jól kamatoztatta e téren szerzett ismereteit lelkésként. Hiszen a hitszónok Diószegi a felvilágosodás hasonlóan nagy és korában közkedvelt tanítója volt, mint Péczeli József vagy „a veszélyes prédikációkat tartó” fiatal Verseghy.³

Nemcsak Kazinczy tisztelte jó gondolkozásáért és paphoz illő jelleméért, hanem a szintén fűvészkedő Csokonainak is a barátja volt. A hányatott sorsú költő gyakori „bizodalmas látogatója” lett a csendes paplak szintén nádfedeles házban született urának és családjának: „én ugyan vele a szelíd lelkű nagy[íszteletű] Diószegi Sámuel úrnál többször találkoztam” – írja például Sárváry Pál.⁵ Talán az ember erkölcsi felemeléséről beszélgettek a legtöbbit, ez mindenesetre Diószegit is felettébb érdekelte, melynek sikerében ugyanúgy bízott, mint nagy író-társa: „nem lehetetlen embernek az erkölcsi tökéletességre jutni” – mondta a szatmári templomszentelőn tartott beszédében, 1807-ben.

Plántának mondta az embert ő is, mint a Sander-fordító Nagy Sámuel, de nem olyan *plántáknak*, melyek „egymás mellett nevednek a földben”,⁵ hanem mint amelyek sokkal több törődést, nevelést igényelnek: „Nem a földből terem az ember, mint a plánta” – hangsúlyozta hívei előtt is *I. prédikációjában* a gyermeknevelés kapcsán. Más pap lévén, mint Baróti Szabó *Prédikátora* (aki semmi áron nem követné, amit tanít), könnyen hirdethette hallgatóinak is a hitelesség fontosságát, amelyben egyébként akkortájt még Kazinczy is csak a saját tapasztalataira hagyatkozhatott: „Senkitől nem hallottam, senkitől nem olvastam, és mégis azt merem állítani, hogy jó nevelésre nem *oktatás* kell, hanem példa.”⁶

Kazinczy Ferenc a *Magyar fűvészkönyv* megjelenése évében (1807) Sárospatakon, „a pataki examenek” alkalmával ismerkedett meg személyesen Diószegivel „mint a Fűvész munka első írójával”,⁷ utána leveleztek is Cserey Farkas botanikus kert-alapítási felajánlása kapcsán. Kazinczynak írt levelében Diószegi sajnálkozik, hogy könyvükben nem tárgyalták bővebben „a kerti s nevezetesebben a botanikus kertekben tartózkodni szokott plántákat”, ám ez nem homályosította el afelett érzett örömét, hogy munkájuk által „hazánk fijaival” megízleltethetik „ezt a gyönyörködteő s egyszersmind felséges tudományt”.⁸

Az „Előljáró Beszéd” bájos megfogalmazása szerint „A természeti dolgok között a plántákkal való esmerkedés az, amellyel kiváltképpen minden lépten-nyomon kínál bennünket a természet. Az állatok elmennek előlünk, és nem engedik, hogy velük közlelő bánjunk; az ásványok nagyobb része nehéz helyen van, a hegyek gyomrába rejtve: de a plánták mindenütt a föld színén; erdőn, mezőn, kertben, hegyen, völgyön, szárazon, vízen, víz alatt előttünk állanak, és őket tetszésünk szerint vizsgálhatjuk.”⁹

Sógorával, Fazekas Mihállal közösen írt e munkájuk igazi felvilágosodás kori mű, amely az ismeretszerzés legelemibb és legemberibbnek gondolt vágyára épít – „nem igaz, hogy az esméret gyönyörűségének csak a haszon volna a rugója” –, egyedül a két baza növényvilágának lajstromozását tűzve ki célul (a nyelv pallérozását és Isten dicsőítését is ideértve, amint ezt később Fazekas hozzátette).¹⁰ Ám az iránta mutatkozó érdektelenség átformálta Diószegi vélekedését az emberről, be kellett látnia, hogy az *ifjúk*ot felváltó *emberkor* gyönyörűségét bizony „csak a haszon teszi édessé”, s nem kívánja ismerni annak a növénynek a nevét, melynek „se kárát, se hasznát nem tudhatja”.¹¹ Ezért a halála évében megjelent *Orvosi fűvészkönyv* (1813) már a hasznosság jegyében készült – remélte, fogyása is mutatja majd, hogy „a természet barátinak kicsiny publikumánál sokszorta nagyobb az orvosságokat tudni szeretők publikuma”. Azt sem tartva lehetetlennek, hogy ezáltal az előző könyv iránt is majd nagyobb érdeklődés mutatkozik.

Más kérdés, hogy az „orvosi dolgokban csak dilettánt” szerző megbízható ismereteket közölt-e vállalkozásuk „praktika részé”-ben.¹² A hagymafélék, a zeller vagy egyes fűszerek, mint a lestyán, kapor stb., illetve a leghasznosabb növényként tisztelt szőlő jótékony hatásában ugyanúgy nem kételkedhetett, mint az orvosságok közt „első helyet érdemlő” tiszta vízében. Mint ahogy abban sem, hogy a mérgező tiszafa csak faanyagának való. És valószínűleg akkor sem tévedett, amikor télen, a sertéshúsevés időszakában (amitől „a vér megcsípősödik”) igen fájlalta a Magyarországi címerének tartott káposzta hiányát. De a paradicsomot például nem nagyon szerette, s az áloétól is jobban óvott, mint a dohánytól, ez utóbbiról írt szócikke ráadásul nem kis visszalépést mutat Mátyus István évtizedekkel korábbi könyvfejezetéhez képest. Ám a növényekre való alkalmazhatósága után odaírhatta volna, amit néhol *Herbarium*ában Melius Juhász: „Próbált dolog”. (A csalánport ugyanerre már nem próbálta ki, amelyet orrproblémák esetén szintén inkább tubákolásra ajánlott.) A *málna*nál hosszan tárgyalt ópiumról viszont egyezett a véleménye Szentgyörgyi József akkori debreceni főorvosával, aki mindenre alkalmas csodaszerként

becsülte, mint a korban általában. Esetleges túladagolására – „ha valaki sokacskát talált volna bévenni” – pedig az erős kávé a legjobb orvosság...¹³

Diószegi a *Természet könyvét* „az emberi esméret első oskolájának” tartotta, amely szükségszerűen vezet el Isten megismeréséhez. („Nem is volt soha botanikus vagy emberbarát a természeti dolgok esméretiben, s azoknak titkaiban valamennyire járatos ember, aki Isten-tagadó s vallástalan lett vagy lehetett volna” – írja a *Füvészkönyv* Linné kapcsán.) Kortársai közül mások is vélekedtek hasonlóan, ám nála ez szentírási alapo zású gondolat. Több igét idéz például a mezei liliumokról szóló prédikációban (pl. Rm 1,20; Mt 6,26), melyek szintén „a természet néma prédikálására” irányítják a figyelmet, amely „mindenütt hallik az okos lelkek előtt”. A liliumot a *Füvészkönyv* már ismertette, az *Orvosi Füvészkönyv* pedig bizonyítja róla, hogy a Teremtő nemcsak „szükségre és haszonra” vagy „gyönyörűségre való dolgokat teremtett”, hanem akár mindkettőre: a lilium mellett, hogy „gyönyörű illatozó virág”, kivonata az „orcát is szépíti”, s „a daganatokat lágyítja”, sárgaság- és sebgyógyító hatású stb.¹⁴

Amint természeti képekkel Jézus is élt beszédeiben, Diószegi szónoklatai közül is a „füvészpredikációk” a legmegkapóbbak, melyek valamely „teremtett dolog” vagy megfigyelt törvényszerűség alapján tárják fel az Ige mondanivalóját, s vezetnek el „az Élet kenyéréhez”. Ilyen *A változások törvénye által tartja fel a teremtő Gondviselés e világot* című „őszi prédikáció” is, mely a mulandóság természeti jelenségeinek sorolásával is reményt kelt. Mint ahogy *A mezei liliumok* kapcsán a sorsral való megelégedésre tanítja a köznépet, „a mezei embereket” (nem lehet mindenki fejedelem vagy a főrend tagja: pálma, cédrus), itt is meggyőzően mutat rá, hogy e „tehetetlenség mellett is jól van a mi dolgunk”. Beszéde „szent leckéjét” Jób könyvéből vette, melyben Isten a „békételenkedő” Jóbnak is szemére veti „az ő természeti dolgokban való tudatlanságát és tehetetlenségét”, jóllehet mint a természet „részcskéje”, az ember is a természet törvényei alatt áll: „Megteheded-e azt, hogy el ne múljon a nyár, avagy a télnek békétlenkedés akadályoztathatod-e, az ő elmúlását sietted-e?” – szól „az örök Szerző” költői kérdése.¹⁵

Ezek után – és a kor ilyen irányú törekvései mellett – szinte érthetetlen, hogy paptársai (az irigység vélhető okán kívül) mégis miért támadhatták a prédikátort füvészkedése miatt. Julow Viktor vaskalaposságukat okolja, mi anakronisztikusnak is mondanánk magatartásukat, hisz a fiziko-teológiai irodalom, amint már Szauder József rámutatott, éppen Debrecenben jutott „európai hullámhosszra”. Két korabeli mű bibliográfiát is közöl az olyan témájú könyvekről, melyek „a természet vizsgálása által a Teremtőhöz vezérlik az olvasót”.¹⁶ Mindenesetre Diószegi egyik prédikációjában már fejtegette, hogy „bírnunk kell különösen kinek-kinek azzal a tudományal, amely az ő hivatalához és élete módjához megkívántatik”,¹⁷ majd műve ajánlását is a hivatásától inkább csak „távol járnunk látszó” e tudománnyal kapcsolatos magyarázkodásra szánta: „Az igaz, hogy az én kötelességem nem a füvész tudomány tanítása: de erősen meg vagyok győződve, hogy általában a természettel való esmerkedés a vallással nemcsak szépen megegyez; hanem annak szent céljainak elérésére is – ti. a Teremtő esméretére, és az ember szíve javítására – nagy segítség; és ennél fogva a vallás tanítójának hivatalához nem illetlen, sőt az a kötelességébe is belévig.”¹⁸

Amint prédikációsköteteinek címe (*Erköltsi tanítások prédikációkban*)¹⁹ is mutatja, a kor „evidenciáinak” megfelelően és Bölcs Salamon tanácsaival összhangban Diószegi is „a szív javítását”, vagyis az erkölcsi tökéletesítést tűzte ki célul.²⁰ „Az erkölcsöknek útbaigazítása és a vad indulatoknak szelídítése nélkül az ember sem bölcs, sem boldog nem lehet” – mondta beköszöntő beszédében, 1803-ban.²¹ Ennek programját már ekkor ismertette pontokba szedve, majd később is többször fejtegette, hogy voltaképpen mit is ért erkölcsi nevelésen. Ahogyan „a földet változtatja az idő, mint a viasszat a pecsétnyomó”, az ember is adott helyzetekben a korábbi tetteit követve cselekszik, amelyek ezáltal jellemvonássá, erkölccsé rögzülnek. „Az erkölcs nem egyéb, hanem az indulatoknak és cselekedeteknek megszokása” – hívta fel rá a szülők figyelmét. Mivel az erkölcsi nevelést leghamarabb ők alapozzák meg, ezért első prédikációi a gyermeknevelésről szólnak. Megvilágosító erejű rámutatása szerint, ha a szülők nem adnak jó példát, és nevelői szerepüket nem töltik be helyesen, gyermekük épp engedelmissége következtében válhat gonosszá: „ha ezek maguk adnak alkalmatosságot arra, hogy a rossz indulatokhoz és cselekedetekhez való szokás erkölccsé váljon a gyermekben, akkor az ő elromlásának és gonoszságának természeti oka ez, hogy az ő Attyának parancsolatait megőrizte, és az ő Attyának tanításait el nem hagyta (Péld 6,20)”.²²

Egyik beszéde arról szól, hogy *Az Isten törvénye benne van az ember szívében*. Csupán döntés kérdése tehát, hogy a jót követi-e, vagy inkább a rossznak enged. Ezért is hasonlítja az „Isten-tagadót” a megsebesített vadhoz, aki éppúgy menekül a végzete elől. De „hiába fut az Istentől a vallástalansággal, mert ott van az ő lelki ismeretében halálos nyíl gyanánt a kárhozható törvény, a beszéd, melyet az ő szíve és szája jól ismer, az ítéli meg ötet amaz utolsó napon”.²³

A továbbiakban beszédeinek Montaigne-re emlékeztető címei is mutatják, hogy igyekezetével mint „lélekpásztor” a jó választást kívánta munkálni. Prédikált például a mértékletesség kapcsán *A részegítő itallal való visszaélésről*,²⁴ *A tisztaságról, szemérmességéről; vagy A hibás szeretetnek kártételéről és Az evangéliumi ember-szeretetről; Arról, hogy az életnek javai nincsenek hatalmunkban; Az észességnek, tudománynak és bölcsességnek megszerzéséről*, melynek fontosságára máshol is gyakran kitér; valamint gyakorlati kérdésekről, mint *A kereskedésről* vagy *A házassági életéről* stb. Ez utóbbiban az érdekházasság helyett a szereteten alapuló párkapcsolatról szól, mely az igaz boldogság egyedül lehetséges forrása. Nem szaporítja kora irodalmát az igaz barát dicséretéről, mert szerinte ilyen legfőljebb „a képzelődésben és a régi mesékben” található. Hanem inkább felhívja a figyelmet a valódi házastárs – „az Isten-félfő, jó szívű, jó lelkiismeretű férfi” és „az Isten-félfő asszony” – jellemvonásaira.

Tanácsai ma is élnek, nem csupán jól alkalmazható „szabályok”, amelyek daktikusan oktattak a földi boldogulásra,²⁵ mondja is, hogy útmutatásai „az emberi természetnek figyelmetes megnézéséből” származnak. S persze a „józan ész” mellett a Biblia törvényszerűségein is alapulnak. Főként két ige jelenléte figyelhető meg, amelyek szerintünk a Szentírásnak is az alappillérei: Mt 7,12 és Rm 2,1 igeversei. Az első ige alapján tanít például *Az öregek megbecsülésére*, illetve a kölcsön-

nös tiszteletre: „Ha azt akarom megtudni, miképpen viseljem magamat az ifjabbak iránt, csak azt kell magamtól kérdenem, miképpen kívánnám, hogy az öregek bánjanak énvelem. Ha azt kérdem, miképpen viseljem magamat az öregekhez? itt a felelet, miképpen kívánnám, hogy az ifjabbak viseljék magukat irántam stb.”²⁶

A *Római levél* szellemében pedig főleg *A hibás szeretetnek kártétele* kapcsán arra tanít, hogy „a másokban észrevett hibát először is fordítsuk mindenkor a mi javunkra, azaz nézzük meg, ha nincsen-é ahhoz hasonló mi magunkban”. És a következő, *IX. prédikáció*ban is e szerint tanácsol: „A bűnnek rútságát sokkal világosabban meglátjuk öbennük, mint mi magunkban: amit hát öbennük utálunk, tisztítjuk ki mi magunkból.” (*A mások hibáinak szeretettel való szemrevetéséről*) S ilyen alapokról tanít ugyanitt a vallási toleranciára is, „mert micsoda büszkeség, szemtelenség és vétek az együgyű embert megutálni és kárhozatni azért, hogy néki nem lehet mély belátása a vallás dolgába”.²⁷

Kemény társadalombírálataiban a különbségeket áthidaló szeretet „plántálására” törekedett – e nélkül értelmetlen a keresztényi élet. *Az ember kis-világ* című beszédében például arra figyelmeztet, hogy a szegények „rövidlátásáért” a gazdagok is felelősek: „Kiváltképpen ha a hatalmasok és tehetősök, ha a gazdák és gazdasszonyok nem úgy nézik az ő cselédjeiket, mint embereket, hanem mint hasznavehető állatokat...”²⁸ S Krisztus példája nem *Az evangéliumi emberszeretetre* „tanítja-e a keresztyén embert, hogy tegye félre azt a kevély szívnek balgatag hiábavalóságát, mely szerint a nemes származású a közönséges születésűt, a gazdag a szegényt, az előkelő a közrendűt, a hatalmas az erőtelent lenézi és megveti? Nézze úgy az embereket minden külső sors különbsége mellett is, mint atyjafiait, és viseltesen hozzájuk oly igaz szívvel és indulattal, aminéműt kíván ez a szent nevezet.”²⁹

Diószegi Isten léte bizonyosságának jeleit és az ember iránti szeretetét – a természet Tervezőre utaló csodálatos működésén keresztül is – alapvető fontosságúnak tartotta bemutatni prédikációiban. A két út közül, amely Isten ismeretére vezet, a hit útja a rövidebb és előrébbvaló, ám alkotásainak szemlélése könnyebben idekalauzolhat. *Az Isten létének legkönnyebb megmutatása a természetből* című prédikáció ezt az utat dicséri: „felette igen jó és hasznos megpróbálni azt az utat is, melyen a gondolkozó elme az Istennek esméretére juthat, mert ha látjuk, hogy a mi okos lelkünket a maga gondolkozásának rendi is elvezeti a látható dolgokból a láthatatlan Istennek bizonyos esméretére, ez által igen nagyot erősödik a hallásból való hit, és annak tudománya bébizonyítódik”. Beszédének sodró lendületű okfejtése az eredet kérdésével kezdődik: „*Hol vette hát magát a legelső ember?*” Nem az „egészséges eszű együgyű emberekhez” szól a továbbiakban, akikben olyan „boldonság” fel sem merül, hogy „nem volt első ember soha”, hanem az önmagukat bölcseneknek tartókhoz, akik „az emberi nemzetnek kezdetét olyan messze felvitték, és azt az örökkévalóságnak setétségébe eldugták, hogy azt oda a képzelődő tehetőség ne kísérhesse”. A „bölcstervvizsgáló” itt hasznosíthatta legjobban ismereteit mint prédikátor – e témáról úgy tanít, mint aki eloszlathat minden kétséget, kijavíthat minden tévedést...

Nem is finomkodik szavaival, hanem határozottan kimondja: csak a józan ésszel ellenszegülő „gonosz szívű ember” tagadja a teremtés tényét, aki „nem szenvedheti”, hogy „Törvényadója és megítélő Bírāja” legyen a világnak. Kreacionista meg-

győződése – a „szembetűnő igazság” – mellett tehát szenvedélyesen érvel, a *csakosok*³⁰ ellen *okos* logikával felvértezve: „Azt mondani, hogy egy ember sem lehetett ugyan magától, de az egymás után való származás öröktől fogva meglehetően, szinte olyan képtelen, mintha valaki azt állítaná, hogy a vak ugyan a vakot nem vezetheti, de ha véghetetlen sok vakok összefogódnak, ez a roppant sokaság látni fog, és bizonyos lépésekkel mehet.” Nem idegenkedve a definícióktól, mondanivalóját „tudósok nyelvén” is megfogalmazza: „Az egymástól függő és egymásból következő dolgoknak rendi csak úgy származhatnak és csak úgy állhat fel, ha abban az elsőt más különböző erő szerzi, indítja és tartja fel.”³¹

Azonban értekezésszerű részeik ellenére is igazán élvezetes olvasmányok maradnak a prédikációk, olvashatjuk őket akár esszékként, vagy használhatjuk ezt a két kötetét is „füveskönyvnek”. Különösen *A kereskedésről* szóló tanítást emelnénk még ki, amelyben azt mutatja meg a nagy múltú kereskedőváros *adás-vevésből* élő hallgatóinak,³² hogyan lehet úgy kereskedni, hogy az „az isteni tiszteletnek egy része” legyen. Továbbá az érdekes előadásmódja mellett humorban is gazdag *Kinek nehéz idvezülni?* címűt: e szónoklata a bibliai „gazdag ifjú” példázatán keresztül magyarázza el, mi is akadályozza valójában az örök élet elnyerését. Mert „nem a gazdagságban, hanem az ember szívében van az ok, mely miatt néki nehéz bémenni az Isten Országába”. Ugyanolyan nehéz tehát üdvözülnie a gazdagnak, mint a szegénynek – vagy például a „mesterembernek”, aki hasonlóan távozott volna Jézustól, mint a bibliai történet szereplője: „Ha mesterember tette volna fel a kérdést, és az Idvezítő ezt felelte volna neki: Ha tökéletes akarsz lenni, jer légy az én tanítványom; de előbb menj el, és valamit teljes életedben mesterséged folytatásában loptál, szántsándékos rossz munkáddal, s annak hibáinak takargatásával másnak kárt tettél, fizess vissza; és kincsed lésszen a mennyországban: kétségkívül ez is megszomorodván oda hagyta volna őt; amikor azt mondhatta volna Jézus az ő tanítványainak: *Könnyebb a tevének a tű fokán általmenni, mint a mesterembernek Isten Országába menni stb.*” Mert az Ő Országának az alázatosság és az igazság a törvénye, „kiváltképpen való törvénye és címere” pedig az emberszeretet.³³

Beszédei bár nem nélkülözik a humort, Diószegi az Ige komolyságához méltóan tanít, a témától függően inkább tárgyilagosan, vagy nem ritkán költői magaslatokba emelkedve. Igaz a teológus Ráczy Béla megállapítása: „nyelve irodalmi”.³⁴ Ami jelentheti azt is, hogy a *Füveskönyv* bevezetését éppen írhatta egyedül Diószegi – a prédikációk olvasójának egyáltalán nem tűnik fel a nagy stílusbeli különbség –, nem pedig csakis Fazekas, amint egyik tanulmányában és a kritikai kiadásban Kardos Albert „a dicsőséget elsősorban Fazekasnak tulajdonította”, a *Lúdas Matyi* stílusát érezve meg rajta. Mi azonban inkább elhisszük a prédikációk ajánlásában olvasható (s Fazekas későbbi szavaival is egybevágó) erről szóló tájékoztatást: „kidolgozásában és kiadásában [...] vele egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam”.³⁵ A jól megszerkesztett kötetek prédikációinak kiegyensúlyozottságát mutatja mintegy azonos hosszúságuk is (egyformán röviddek, nem terjengősek, mint Péczeliéi), ám ennél szembetűnőbb bennük a prédikátort jellemző és Verseghy által is legfontosabbnak említett szónoki talentum: az „átható értelem”.³⁶

Egy korábbi cikk szerzője Diószegi Sámuel prédikációiból legfontosabbként „Isten ingyen kegyelmének a hirdetését” hiányolta.³⁷ A beszédek figyelmes olvasójának azonban ilyen hiányérzete nem támad, hiszen erről teljes prédikációk is szólnak. Például *A megtérés halogatása veszedelmes* című, mely arra is rámutat, hogy az emberek valójában nem a megtérésükkel foglalkoznak, Isten kegyelmébe vetett hitük reményében, hanem inkább a kegyelemben bízva halogatják a megtérést, s „bátisan vétkeznek ama kifogás mellett: *irgalmas, kegyelmes az Isten, megbocsátja bűnömet*”. Am aki egyedül a kegyelemben bízva akar üdvözülni, azt kineveti Isten, mivel „eszköz nélkül akarja elérni a célt, arra szeretvén eljutni, amire nem igyekezett”.

„Az idvesség elérésének ezt az egy eszközét javasolja a Fő Bölcsesség: *Térjetelek meg az én dorgálásomra*” [Péld 1,23]. E szerint Isten tehát kész a kegyelemre, illetve a bűnbocsánatra, ezért az embernek inkább a rá háruló résszel kell törődnie, mert csak így válhat valósággá az isteni ígéret: „hogy az első [Isten kegyelme] felől bizonyosak lehessünk, ahhoz kell látni, amit nekünk kell cselekedni”. De az ember, amíg jól megy sora, csak legyint rá, nem érdekli a túlvilág: „*badd haljanak mások, neki más dolga van*”. A végső pillanatban viszont már késő változtatni, hiszen a halálos ágy körülményei „nem arra valók, hogy ott a megtérés és idvesség elkészülhessen; mert nem csak azzal készül az el, hogy az ember az Istenhez fohászodjon a kegyelemért. Igaz, hogy az Isten irgalmas, kegyelmes; de csak a megtérő bűnösnek ígérte a kegyelmet; a megtérés pedig időt kíván...” Éppen az „erkölccsé vált bűnök”, a bűnös emberi természet leküzdése miatt kerül időbe, mint például az irigység, gyűlölködés, részegeskedés, tisztátalan élet és egyéb, a halál pillanatában nem elhagyható vétkek.³⁸

A *Kinek nebéz idvezülni?* című prédikációban is hasonlókat olvasunk, mely szerint „aki a vallásnak csak az egyik ágát tartja, ti. ezt: az Isten irgalmas, [...] az ő vallása csak arra való, hogy a bűnbocsátó kegyelem rovására annál szabadabban vétkezzen”. Ehelyett az teszi jól, „aki abban tartja a vallást, amiben kell, ti. hogy cselekedje az igazságot és szeresse az irgalmasságot mint Isten akaratát”. Mert Isten Országá „a jó cselekedetekre törekvő, egyenes szívű, igaz lelkű és jó lelkiismeretű emberekből áll”.³⁹

Beszélt tehát Diószegi Isten kegyelme *jó híréről*, de mondanivalója középpontjában valóban nem a kegyelem állt, hanem az erre alapozható megtérés, amely így, mint remélte, híveinek is a fő törekvésük lesz. Ezt mutatta számára az „eszesség” is, ezért szötte bele *Az eszességnek [...] megszerzéséről* szóló beszédébe is e gondolatait, logikusan és humorral megfogalmazva a lényegét – a „mesterember”-példával: „Valamint nem az a jó mesterember, akinek jó műszerei vannak, hanem aki jó munkákat készít; úgy nem az a kegyes ember, aki tudja az Isten akaratát, és az Uram, Uram mondásnak módját jól érti; hanem aki mindenkor és mindenkben igazán cselekszik.”⁴⁰

A pietizmus ugyanezen ok miatt nem lelkesítette, amelyről nagyjából ugyanaz volt a véleménye, mint Kazinczynak.⁴¹ Diószegi erről érintőlegesen 1810-ben, Szombathy István debreceni főbíró temetésén beszélt, Nehémiás könyve 13,31. versét magyarázva: „Ez a Nehémiás kegyessége pedig nem valami hiábavaló *pie-*

tizmus volt, vagy a kívánt isteni segedelemnek összedugott kézzel és lelki-testi tehetetlenségben való várása: hanem abban állott az ő munkás isteni félelme, hogy hivatalának minden részeiben, serényen és jó lelkiismerettel igyekezett eljárni.⁴²

Diószegi religiójának másik pillére a lélek halál utáni állapotáról vallott hitében mutatkozik meg, melyben azonban szembetűnik némi bizonytalansága is. Bár, mint a *Halotti versek* Csokonaija, láthatóan hitt (vagy éppúgy hinni akart) a lélek halhatatlanságában, ugyanakkor beszédeiben ettől eltérő, bibliai felfogás is található.

A „kérdések kérdése” Diószegi számára is az volt, mint debreceni íróbarátainak: „Megmarad-e ez a nemesebb rész, mikor a test meghal, vagy ő is eltemetetik ennek a sárháznak düledéki között?”⁴³ Híveinek azonban bizonyossággal, „ama boldog reménység”-ként beszélt a lélek halhatatlanságáról, „Isten kijelentett beszédét” hívva segítségül, amely „világosságra hozta az életet és halhatatlanságot az ő Fiának evangélioma által”. *IV. prédikációja* idézi e szavakat 2Tim 1,10-ből,⁴⁴ ahol azonban nem a lélek, hanem az ember feltámadás utáni halhatatlanságáról van szó: az igevers eleje Krisztusra mutat, aki áldozata (kegyelme) által „eltörölte a halált” (1Tim 6,16 szerint egyedül Istené a halhatatlanság). A *XXIV. prédikációban A szeretet himnusza* egyik igéje (1Kor 13,11) alapján azt is fejtegeti, hogy a *gyermekkor* a földi élet, az *emberkor* [férfikor] pedig a „mennyei örömeben már részes” halhatatlan lélek állapota – holott Pál itt a gyermekkor kapcsán múlt időt használ, és a férfikorról mint a jelen állapotáról beszél. A *XXVI. prédikációban* 1Móz 3,19 egy részlete alapján szintén csak *A testnek haláláról* beszél, s bár a teljes bibliai szakasz (17–19. vers) sem a lélek, hanem *az ember haláláról*⁴⁵ mint Isten igazságszolgáltatásáról szól, Diószegi most is kiérzi belőle a halhatatlanságot, így okoskodván: „ez a szentencia, *Por vagy, és porrá kell lenned*, csak azt illeti, ami porból vagon véve. Az Isten képére teremtett lélek nem por, és így porrá nem is lehet”.⁴⁶ Majd az egész Szentírásra is vonatkoztatja vélekedését, amely szerinte „azt tanítja a halandóságról, hogy kivágattatik ugyan az ember, de a halál néki nem árt”.⁴⁷ Már jó messze jár a reformátorok *sola Scriptura* elvétől, amikor hallgatói „tulajdon érzéseit” is bizonyosságul hívja, megkérdézi tőlük, hogy éreznek-e magukban halálfélelmet, amikor az Ige fenyegető szavait hallják. De kérdése csak költői, maga válaszol helyettük: „Bátran mondhatom, hogy nem.”⁴⁸ S még példákkal részletezi, hogy az életosztón is valójában a lélek közömbössége a mulandóság iránt, mely a halált „csak hidegen nézi, és meg nem háborodik rajta, mint reá keveset tartozó dolgon”. Egyvalamitől iszonyodna csupán a lélek: az erkölcsi tökéletesedést akadályozó, bűnre hajlamos földi test halhatatlanságától...

A másik bizonyíték Diószeginél a lélek halhatatlanságára „a lélek törvénye”, azaz a lelkiismeret. A korábban már említett gondolatáról van szó: *Az Isten törvénye benne van az ember szívében*.⁴⁹ Mint ahogy az állatok már „tudománnyal” születnek, ugyanúgy az embert is vezérli e tudás, „mint okos élő-állatot”. Nem kell hát „túlhanról” megvizsgálni, hogy „Él-e a síron túl, vagy nem, az emberi lélek?”, amint tette Fazekas versében Csokonai,⁵⁰ mert arról „a mi lelkünk” bizonyosságot tesz. A lelkiismeret okossága is tanúsítja, hogy az ember rendeltetése nem csupán a néhány évig tartó „állati lét”, hiszen ahhoz az indulatok és az ösztön vezérlése elegendő volna. „Miért van hát bennünk az okosság és a lelkiismeret, ha mindenik nélkül fennállhatna a testi élet?” – kérdezte prédikációjában.⁵¹ A válasz kézenfekvő:

csak az ember teste hasonló a fűhöz, „mely virágzik s elszárad”, és amelyet a „ház-építésben szükséges állás”-hoz is hasonlít, mely nem állandóságra születik, ezért el kell múlnia, mint ahogy az állványt is elbontják, amikor már „kész az épület”, mert „többé reá szükség nincs”.⁵²

Másrészt tehát bibliai gondolatokat is olvashatunk művében test és lélek kapcsolatáról. Diószegi mint *okos hívő* és igazi protestáns nyitott volt az új igazságok megismerésére és elfogadására.⁵³ A főnti kérdése kapcsán például jól tudta azt is (amint láttuk), hogy okosság és lelkiismeret nélkül lehetetlen a megtérés, amely a földi élet célja. Hitt ezzel kapcsolatban a feltámadás reménységében, melynek során az ember újra „munkálkodhatik”, valamint az azt megelőző ítéletben, és abban is, hogy lesznek olyanok, akik még életükben látják meg Istent a visszajövelekor – akik „halál nélkül változnak el, amint mindezeket szép okoskodással előadja Szent Pál 1Kor 15,35–54-ben”.⁵⁴

A *Dicsősége forog az embernek abban, hogy ötet a Szentírás fűreghez hasonlítja* című prédikációban pedig azt is mondja, hogy az ember lelke – a férgekkel vont párhuzam szerint – miután „megtér az Istenhez”, „az életnek minden jelensége nélkül lesz, a boldog feltámadásnak napjáig”. Akkor majd, akik „a koporsóban vannak, meghallják az Isten Fiának szavát, és akik jókat cselekedtek, kijőnek az élet feltámadására. ...mi is hisszük és reméljük, hogy az Isten Fia az ő eljövetelekor elváltottatja ezt a mi alacsonyágunknak testét... Akkor a megdicsőített testben olyan új érzékenységeket remélünk, melyekről most gondolkodni sem tudunk, amelyekkel olyan dolgokat fogunk tapasztalni, melyek most titokban vannak előttünk.”⁵⁵

*

Bár Diószegit természettudósként a látható világ foglalkoztatta, nem ebben látta törekvései végcélját, hanem a vallásban, mely „az okos akaratnak legnemesebb foglalatossága, és a gondolkodó tehetségnek legfeljebb való emelkedése”. A vallás magaslataiba azonban csak a hit által lehet felemelkedni: „az okosságnak szeme nem a tapasztalás, hanem a hit” – vallotta a „hiszem, ha látom” jellemzőbb álláspont helyett, *A keresztyén vallás dicsősége* című egyik legszebb, s művét is záró prédikációjában. Ezáltal lesz a vallás az erkölcsi nevelés legmagasabb iskolája, mert a tökéletesítést csakis a tökéletesség segítheti elő, s a Biblia vallása Diószegi szerint maga a tökéletesség. Arról is prédikált, hogy az egyéni életben ez a tökéletesség a „fiúi engedelmesség” által valósulhat meg. Mert a „szolgai engedelmesség” távol áll a vallás lényegétől, és egyáltalán nem egyezik a Szentírás szellemiségével, melynek – mint az isteni *erkölcsi* nevelésnek – legfőbb fundamentuma a szabadság.⁵⁶

JEGYZETEK

1. XXVI. *prédikáció* = Diószegi Sámuel, *Erköltsi tanítások prédikációkbann* (a továbbiakban: EP), II., Debrecen, Csáthy, 1808, 289.

2. Vajda Viktor, *Két elfeledt magyar tudós*, Vasárnapi Újság, 1869/40., 546.

3. A fűvészt már nekrológja is többre tartotta, mint a prédikátort, de azért beszédeit sem becsülte le („Ez maga, ha magában volna, a legnagyobb érdeme volna Diószeginek...”), melyeknek „nagyon sze-

retett” szerzőjét halála után „sokan kívánnák, ha lehetne visszahozni az életre” (*Hazai és Külföldi Tudósítások*, II., 1813, 99–100.).

4. *Csokonai életének töredék vonalai = Csokonai Emlékek*, kiad. Vargha Balázs, Akadémiai, Bp., 1960, 395.

5. [Nagy Sámuel], *Az Istennek jósága és böltsessége a természetben, Sander Henrik után*, Wéber S. P., Pozsony és Komárom, 1794, 241.

6. *KazLev* XXII/5647, 464.

7. *KazLev* V/1142, 86.

8. *Uo.*, 1181, 193.

9. *Magyar Fűvész Könyv*, III., Csáthy, Debrecen, 1807.

10. *Jelentés a Fűvészkönyv ügyében = Fazekas Mihály Összes Művei*, II., s. a. r. Julow Viktor és Kéry László, Akadémiai, Bp., 1955, 120.

11. *Orvosi Fűvész Könyv*, IV., Csáthy, Debrecen, 1813.

12. A (botanikai) szakirodalom is inkább nyelvújító törekvésüket dicséri, nem pedig növényismeretüket (Csapodi István, *Diószegi mint nyelvész*, Növényzeti Közlemények, 1907/VI., 96–99.; vö. Gombocz Endre, *A magyar botanika története*, MTA, Bp., 1936, 374–384.).

13. Lásd erről bővebben írásunkat: *„Jobbat, mint az, csakugyan nem bírunk...”. Felvilágosodás kori magyar írók a testi-lelki egészség megőrzésének módjáról és fontosságáról*, Széphalom, 2015, 191–211.

14. *Füv*, 6.; *Orv füv.*, 214–215.

15. *EP*, II., 219.

16. Segesvári István, *Physico-Theologia*, 1793; Sárvári Pál, *Moralis Philosophia*, 1802 (lásd Szauder József, *Az este és az álom*, Szépirodalmi, Bp., 1970, 230–231.). Mindkettő említi a Sander-fordítást, mely azt írja, régen a szégyenérzet és a hamis vallásosság gátolta a természettel való foglalkozást – s Diószegi hangsúlyozza is: „nem szégyellem a természettel való esmerkedést”, mert „a mi időnkben” már „nem lehet idegen dolog, hogy a vallás tanítója segítse azon esméret terjedését, melyben már régen hasonló hivatalú személyek jó példával elől mentek” (Melius Juhász Pétert, a „zord prédikátort” is említi elődjeként, akinek Herbariuma „a magyar nyelvű növényzeti irodalom legkorábbi opusa” – Bán Imre) (N. S., 334.; *EP*, I., 7–9.; vö. *Orvosi fűvészkönyv*, Bérekesztés). Budai Ézsaiás epitáfiuma már méltatja e törekvését: „Mint teológus, mindazokat, / melyeknek esméretére vizsgálódási által jutott, / a keresztény vallás méltóságának / megismerésére fordította.” (Magyar Kurír, 1813. augusztus 20.)

17. XII. préd.

18. *EP*, I., 5–6.

19. 26 beszéd Debrecenben hangzott el, az utolsó (27.) pedig a szatmári templomszentelőn.

20. Nem általános prédikatori törekvésnek látszik ez, mint az írónál – bár a pap-írókat, mint Versegly vagy Péczeli, hasonló célok vezérelték, ám a 18. sz.-i prédikáció „a nehéz, merev dogmatika és a lélekölő, szörszálhasogató skolasztika eszközévé lett” (S. Szabó József, Diószegi Sámuel emlékezete, *Protestáns Szemle*, 1907, 146.). Az okokról lásd Péczeli *Jubász, bakok, jubok* c. meséjét és a jegyzetét, vagy például a Péczeli és Kazinczy által is előjegyzett Tóth Mihály, *Keresztyén erkölcsi tudomány* című mű Elöl-járó Beszédét (h. n., 1788).

21. Lásd Fábrián József, *Lelki pásztori tárbáz*, I., Trattner, Pest, 1818, 23.

22. *EP*, I., 33.

23. *Uo.*, 80–94.

24. *Fűvészkönyv*-ében a bort „legjobb gyógyítószer”-ként dicsérte, azonban mértéktelen fogyasztását az *értelem prédikátora* nem is érthette: „Csudálatos dolog, hogy az élet és a józan ész az embernek olyan terhére van, hogy gyönyörűséget talál benne, ha azt ideig-óráig lefojthatja!” (*EP*, II., 118.)

25. Lásd Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1998³, 27. skk.

26. *EP*, I., 114.

27. *Uo.*, 172., 183–184., 191.

28. *Uo.*, 68–69.

29. *Uo.*, 202–203.

30. Diószegi az *okos* ellentétéként az olyan embert nevezte *csakos*-nak, akire nem hatnak az érvek, hanem megátalkodottságát „csakkal veti el nyakáról” (*EP*, II., 155., 183.). Nagy Sámuel szójátéka is találó rájuk, akik nem „okoskodnak”, hanem „vakoskodnak” (*I. m.*, 63.).

31. *EP*, II., 147–166.; A bölcs ember Kazinczy szerint is inkább a keresztény vallás teremtetésében hisz, a *szív sugallatát* követve (ahogy Diószegi is prédikálta), szemben a „kába bölcs”-csel (a *csakos*-

sal), aki tagadja Isten létét, azt mondván: „minden magától lett, evolúciók által” (KazLev XIX/4601, 553.).

32. Nem csak a debrecenieknek, a helyi vonatkozású részeket elhagyta beszédeiből – lásd például az I. préd. jegyzetét: „Amelyek itt kimaradnak, azok egyenesen és különösen csak a debreceni népet illetik.” (EP, I., 25.)

33. EP, II., 76–85.

34. *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914)*, Gyula, 1931, 103.

35. EP, I., 5.; vö. Fazekas, *Jelentés a Fűvészkönyv ügyében*, 120.: „Én pedig, noha az ő szélesen kiterjedt nagy tudományát mint tanítványa csak távolról csudálhattam, de ezen a pályán véle verset futni bizakodva merészlettem...”

36. Lásd *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszólásról*, Egyh. Ért. és Tud., 1820/II., 157.: „ékesenszóló senki sem lehet, ha csak átható értelemmel nem bír”.

37. Molnár Ágnes, *Diószegi Sámuel = Debreceni arcok a felvilágosodás századából*, Szerző, Bp., 1939, 113.

38. EP, II., 256–270.

39. *Uo.*, 91–92.

40. *Uo.*, 32., 38. Maga Jézus is azt mondta, hogy aki csak *hallja* beszédét, de nem *cselekszi*, az bolond (Mt 7,26). Kedvenc bibliai szerzője, Bölcs Salamon szerint pedig „utálja az Úr az engedetlent” (Péld 3,32).

41. Kazinczy egyrészt Guzmics Izidornak írt erről egy könyv kapcsán (KazLev XX/4924, 514.); másrészt gr. Gyulay Karolinának is írta, hogy ha a vallási *megettévelyedés* „a pietizmus örvényébe süllyeszt, akkor vége van mindennek. Isten azt kívánja, hogy küzdjünk a bajjal, nem hogy magunkat általa leve-retessük” (KazLev XXI/5109, 218.).

42. *Halotti tanítás...*, 1810, Csáthy, Debrecen, 5.

43. EP, II., 298.

44. EP, I., 87. (A 87. és a 91. oldal lábjegyzete fel van cserélve.)

45. 1Móz 2,7 szerint a *lélek* nem önálló lény, hanem a testet megelevenítő élet – az *első lélek* tehát maga az *ember*, az *emberi lény*. Az *Orvosi fűvészkönyvben* szó is van az „elevenítő élet”-ről, a titokzatos „életerő”-ről, amely pl. betegség esetén „örökre elalszik, és az ember meghal” (*I. m.*, 3–8.; vö. Szigeti Jenő, *Az Öszövétség felfogása a halál utáni életről = Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. Pócs Éva, Balassi, Bp., 2001, 68–80.).

46. E szerint Isten nem vonhatja vissza a Tőle származott „élet leheletét”, vagyis nem sújthatta az embert bűne miatt az egész emberi lényre kiterjedő halállal? Ám „aki kétségbe vonja a lélek halandóságának lehetőségét, Isten mindenhatóságát vonja kétségbe”, ismerteti Voltaire véleményét Bíró Ferenc. Tanulmánya szerint Bessenyei és Kazinczy szintén el tudta képzelni Isten létét akkor is, ha *a lélek nem halhatatlan* (lásd Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború*, Argumentum, Bp., 2010, 131.). Azonban Diószeginél inkább azért „nem lehet porrá” a lélek, mert Isten ezt nem akarja, azaz úgy tűnik, Diószegi nem gondolta a bűnesetet igazi vízvázalósnak. Miként a természet is tökéletes, mint a Sander-műben, az ember is „halhatatlan halandó”, s az „Isten képére teremtett lélek” végre jó és boldog lesz, amint már „nem lesz kitéve a test és vér kísértetinek” (EP, II., 202., 218.). Vagy, aki rossz volt, annak halhatatlan lelke is rossz marad, Isten csak valamiképp megbünteti – amint ábécéskönyve is kijelenti (*Magyar Ábécé*, Debrecen, 1805, 13–14.). Nem új gondolatok ezek a korban, Péczelinél is találkozunk velük, sőt egy másik református prédikátor, Horváth György, a költő Horváth Ádám apja már 1765-ben írta, hogy a lélek azért halhatatlan, mert nincs mulandó rész benne. Istennek ugyan hatalmában állna „semmivé tenni, de mivel ez a maga isteni természetével ellenkezne, tehát végére nézve minden [emberi] lélek a maga természetében halhatatlan s romolhatatlan” (*Természetnek és kegyelemnek oskolája*, Streibig, Győr, 256.).

47. Jel 2,11 például említ ehhez hasonlót, de a „második halál”-ról, amely annak nem árt majd, „aki győz”.

48. Például Luther a halottak állapotáról még a Jézus és az apostolok által feltámasztottakat sem kérdezgette volna; egyedül az Írásra támaszkodott, mely világosan mondja: *aluszna*. Az Ige e vigasztalását prédikálta 1Thess 4,13–18 alapján Bölcs Frigyes halálakor is: „A vigasz abban rejlik, hogy azokat, akik megismerték a Krisztust, [...] csak egy ideig nem láthatjuk, mert most aluszna. Ez alvás, ezért nem szabad aggódnod amiatt, hogy a halott szenved, vagy hozzád hasonlóan szomorkodik, hanem nyugalomban van és hallgat. Erényei visszakérültek Istenhez, akitől kapta azokat, most nyugszanak és pihen-

nek az ítélet napjáig.” (*Vál. műv. 6.: Prédikációk*, szerk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya, Luther, Bp., 2015, 281.)

49. A lelkiismeretet Horváth György (lásd 46. jegyz.) is Isten „viceszemélyé”-nek mondta (*uo.*, 289.).

50. *Csokonai Vitéz Mibály halálára*, részlet.

51. EP, I., 86–88.

52. EP, II., 290.

53. „A legerősebb hitbéli meggyőztetésünket is sokszor egy kétség összeontja, s viszontag, a tévőzöző s bizonytalankodó hitet egy helyes gondolat megerősíti és helyreállítja.” (EP, II., 240.) „Ezeket hiszem most, míg más meggyőződéselem nem lesz” – mondta volna Kis Jánossal (KazLev IX/2168, 321.).

54. EP, II., 290.

55. EP, II., 197–198.

56. *Uo.*, 136–145.

